

ДИНАМІКА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ ДЕПОПУЛЯЦІЇ УКРАЇНИ

У статті аналізується зв'язок між процесом депопуляції, який відбувається в Україні протягом більше 20-ти років, та якістю людського потенціалу українського суспільства. Із використанням даних моніторингових опитувань населення України демонструється, що масштабна депопуляція тепер не супроводжується зниженням людського потенціалу, що не виключає прояву загрози такого зниження в майбутньому у випадку продовження скорочення населення.

Ключові слова: депопуляція, загроза, людський потенціал, Україна.

В статье анализируется связь между процессом депопуляции, происходящим в Украине на протяжении более 20-ти лет, и качеством человеческого потенциала нашего общества. С использованием данных мониторинговых опросов населения Украины демонстрируется, что масштабная депопуляция на данный момент не сопровождается снижением человеческого потенциала нашего общества, что не исключает проявления угрозы такого снижения в будущем в случае продолжения сокращения населения.

Ключевые слова: депопуляция, угроза, человеческий потенциал, Украина.

The paper analyses the depopulation process taking place in Ukraine for over 20 years with regard to the quality of human potential of our society. Using the data of the annual nationwide survey "Ukrainian Society", the author shows that the large-scale depopulation has not resulted in a lowering of quality of the human potential so far, but this does not exclude the possibility of such lowering if the population continues to decline.

Keywords: depopulation, threat, human potential, Ukraine.

Економічний та соціальний розвиток України гальмується багатьма проблемами, однією з яких є стан людського потенціалу як сукупності здатностей населення до перетворювальної діяльності. Однією з найсуттєвіших загроз, які в перспективі стоять перед Україною, є скорочення її населення (депопуляція). Депопуляція переслідує нашу країну протягом

майже всієї історії її існування як незалежної держави; досягши піку в 1993 році, кількість населення надалі постійно скорочується, і сьогодні немає підстав говорити про припинення цього тренду.

За звичайних умов (не враховуючи надзвичайних ситуацій типу масштабних військових конфліктів чи епідемій) чисельність населення на певній території визначається балансами смертності/народжуваності та еміграції/імміграції. Тобто теоретично чисельність населення зростає або у випадку переваги народжуваності над смертністю, або у випадку наявності міграційних потоків, які компенсують перевагу смертності над народжуваністю. У зворотному випадку відбувається скорочення населення. Побоювання щодо депопуляції мають місце в багатьох країнах світу, причому це, у першу чергу, країни розвинені. Адже на протигагу уявленню про обумовленість низької народжуваності, головним чином, матеріальним становищем батьків (недостатні статки змушують народжувати менше) розвинені країни демонструють цілком зворотне – формування масових орієнтацій на малодітні сім'ї, незважаючи на достатній рівень статків і можливість утримувати велику кількість дітей. Водночас про депопуляцію в розвинених країнах можна говорити лише з погляду скорочення корінного населення, оскільки загалом кількість населення не зменшується внаслідок потужної міграції з інших країн. Тобто відбувається не стільки депопуляція, скільки заміщення населення. В Україні ж має місце депопуляція в повному сенсі слова, оскільки не лише смертність переважає народжуваність, але й відбувається потужний міграційний рух за межі країни, який не компенсується міграцією до країни.

Зазвичай депопуляцію розглядають як суттєву загрозу для майбутнього суспільства та держави. Навіть якщо не враховувати дуже віддалену ймовірну загрозу повного зникнення якогось суспільства через буквальне вимирання, то скорочення населення пов'язане з низкою процесів, які створюють чималі загрози об'єктивного та суб'єктивного порядку. У першу чергу, наголос робиться на проблемах із трудовими ресурсами (нестачею робочої сили), змінах у структурі населення (зростанні частки осіб похилого віку, що створює додаткове навантажен-

ня на системи соціального забезпечення та підтримки), розми- ванні корінного населення мігрантами з інших країн (низька народжуваність характерна саме для титульних націй, тоді як мігранти, які походять з традиційних не модернізованих суспільств, переважно зберігають високу народжуваність, у результаті чого в суспільстві формуються значні іншокуль- турні анклави, які в майбутньому можуть створювати загро- зу національній ідентичності). О. Лебедь перераховує такі про- блеми, як от: загроза збереженню територіальної цілісності країни (зменшення кількості чоловіків, здатних стати до зброї, поява територій з компактним проживанням національних менших, які вийшли з інших країн); зміни статевої структури (внаслідок більшої тривалості життя у жінок, що зокрема проявиться в необхідності більшого залучення жінок до «чоло- вічих» професій та збільшенні кількості жінок, які не можуть вступити до шлюбу); збільшення ймовірності для батьків пере- жити своїх дітей (внаслідок збільшення кількості родин, які мають лише одну дитину) [2].

Якщо подивитися на перераховані вище наслідки, мож- на побачити, що депопуляція серед інших наслідків, може спричиняти зменшення чи погіршення людського потенціалу певної країни. Проте подібний висновок був би занадто одно- значним і не зовсім коректним, оскільки депопуляція зовсім не обов'язково впливає на людський потенціал. Під час аналізу цього питання необхідно зважати на те, що можна говорити про обсяг та якість самого людського потенціалу. Обсяг людського потенціалу – це кількість осіб, які цим потенціалом володіють (адже зрозуміло, що далеко не всі люди є носіями такого потенціалу). Якість людського потенціалу – це власне ті характеристики членів суспільства, які сприяють людсь- кому розвитку і можуть мати різну інтенсивність.

Відповідно депопуляція однозначно негативно впливає на обсяг людського капіталу. Адже професійні та людські здіб- ності поширені серед людей нерівномірно, талановиті люди завжди складають меншість, і відповідно в країні з більшим населенням є вищою ймовірність наявності кількості талано- витих індивідів. І, навпаки, скорочення населення (депопу- ляція), не зменшуючи відносну частку носіїв високого людсь- кого потенціалу, зменшує їхню кількість, а відповідно змен- шується й обсяг цього потенціалу на рівні всього суспільства.

Що стосується впливу депопуляції та тих процесів, які з нею пов'язані, на якість людського потенціалу, то цей вплив вже не є таким однозначним. Загалом такий вплив може визначатися обома складовими, які визначають депопуляцію в українському її варіанті – недостатньою народжуваністю (яка не компенсує смертність) та перевагою еміграції над імміграцією. Щодо першої складової важко сказати, чи веде вона до зниження людського потенціалу. Хоча населення зменшується, але певне відтворення здійснюється, до активного життя вступають молоді люди, які також є носіями певних знань, навичок і вмінь та отримуватимуть їх і надалі. Причому, зважаючи на стрімкі структурно-економічні зміни в сучасних суспільствах, цілком можливо, що ці знання та навички будуть більш відповідними до наявних реалій, ніж знання та навички старших поколінь. Тобто менша кількість молоді не веде автоматично до втрати людського потенціалу, і останній цілком може навіть збільшуватися внаслідок зменшення кількості населення, чиї навички та свідомість не відповідають сучасним реаліям.

Що стосується другої складової, то її наслідки для людського потенціалу країни є більш однозначними. Адже до виїзду на постійне проживання за кордон переважно схильні найбільш здібні та соціально активні індивіди, ті, кого можна віднести до носіїв найкращої частини людського потенціалу. Це пов'язано, з одного боку, з тим, що для того, аби полишити традиційне місце проживання, потрібні чималі психологічні зусилля, і, з іншого боку, з тим, що шанси на пристосування до нового місця проживання більше саме серед тих осіб, які здатні запропонувати роботодавцям щось значуще, цінне. Тож міграція веде до вимивання найкращих.

Крім цього, депопуляція зазвичай призводить до в'їзду мігрантів з інших країн, які у випадку України не належать до категорії висококваліфікованих (останні спрямовують свій шлях до багатших країн) а, відповідно, не роблять суттєвого внеску до зростання людського потенціалу нашого суспільства, чи й, навпаки, знижують цей потенціал. Звичайно не виключеними є ситуації певного збагачення нашого соціуму внаслідок прибуття певних мігрантів, але в загальній масі останні складають незначну меншість.

Також необхідно зважати, що депопуляція може по-різному впливати на характеристики людського потенціалу на різних територіях. Адже в Україні депопуляція, у першу чергу, стосується сільської місцевості і супроводжується триваючою урбанізацією. Тобто зберігається тенденція до концентрації населення у великих містах, а це, зменшуючи людський потенціал у регіонах, збільшує його в найбільших містах.

Для того, аби створити уявлення про зміни в людському потенціалі нашої країни, пов'язаному з депопуляцією, ми можемо скористатися низкою індикаторів використовуваних у масових опитуваннях населення, які цей потенціал характеризують. Адже депопуляція є в цьому випадку незалежною ознакою, є даністю, яка може відображатися або не відображатися на інших показниках. Відповідно, якщо протягом тривалого часу ми будемо бачити зниження показників людського потенціалу нашого суспільства, то можна припустити, що таке зниження буде результатом депопуляції (що, звичайно, не виключає впливу інших значущих чинників). З такого погляду достатньо представницьким є соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України, який якраз дає змогу відслідковувати існуючі тренди суспільного функціонування.

У моніторингу Інституту соціології НАН використовуються ознаки, які, на нашу думку, є показниками, пов'язаними з людським потенціалом суспільства. Зокрема, це такі показники, як місце індивіда в суспільстві (розташування на певному суспільному щаблі), задоволеність своїм місцем у суспільстві, відчуття належності до середнього класу, достатність певних соціальних компетенцій (уміння жити в сучасних умовах, наявність достатніх економічних та політичних знань), рівень освіти, кваліфікаційний рівень, досвід керівної роботи, досвід бізнесової діяльності.

Першим важливим показником людського потенціалу в сучасному суспільстві є рівень освіченості населення, наявність різноманітних знань, які дозволяють активно включатися в суспільне життя та вибудовувати власне життя відповідно до певних планів більш чи менш успішно. За даними моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, не помітно якогось зниження відповідного рівня освіченості. Зокрема, якщо звернутися до показника власне рівня освіти,

то, починаючи з 2008 року, цей рівень серед респондентів не знизився, а частка високоосвічених (з повною вищою освітою) навіть зросла (з 16% в 2008 році до 30% в 2018 році).

Так само не фіксується помітних зрушень в оцінках респондентами достатності тих знань, які дозволяють краще пристосовуватися до існуючих умов. Адже порівняно з 1996 р. суттєво (з більше половини до близько 1/4) зменшилася частка респондентів, які вважають, що їм не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах, натомість зросла (з 12% до 38%) частка тих, кому таких умінь вистачає (див. *табл. 1*).

Таблиця 1

**Оцінка достатності вміння жити
в нових суспільних умовах (%)**

	1996 р.	2006 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Не вистачає	52,6	30,5	33,5	33,1	27,1
Важко сказати, вистачає чи ні	31,8	36,4	27,5	24,7	30,8
Вистачає	12,2	27,7	34,9	37,8	37,6
Не цікавить	3,4	4,6	3,3	3,7	4,5
Не відповіли	0,0	0,8	0,8	0,7	0,0

Зміна оцінок достатності власної обізнаності в економічній сфері є значно меншою, проте й тут має місце радше позитивна динаміка. Зокрема, з 48% в 1996 р. до 35% в 2018 р. зменшилася частка тих, кому таких знань не вистачає, а частка тих, кому таких знань вистачає, збільшилася з 10% в 1996 р. до 28% в 2018 р. (див. *табл. 2*). Тобто й за цим показником ми не спостерігаємо зменшення людського потенціалу нашого суспільства.

Таблиця 2

Оцінка достатності сучасних економічних знань (%)

	1996 р.	2006 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Не вистачає	48,1	38,6	38,1	40,9	34,9
Важко сказати, вистачає чи ні	20,3	24,4	21,7	20,1	24,7
Вистачає	9,7	18,2	22,6	24,5	27,9
Не цікавить	21,9	18,3	17,3	14,0	12,4
Не відповіли	0,0	0,5	0,3	0,5	0,0

Вище зазначалося, що динаміка людського потенціалу може бути різною в залежності від віку населення та місця проживання (зокрема нерідко згадують про деградацію сільської місцевості). Проте, якщо за розглянутими вище індикаторами ми порівнюємо динаміку в зазначених групах населення, то також не побачимо якогось погіршення. Якщо порівнювати оцінки достатності вміння жити в нових умовах, які давали представники різних вікових груп у 1996 р. та 2018 р., то, як бачимо, відповідні компетенції зменшуються разом із зростанням віку, проте в усіх вікових групах відмічається збільшення частки тих, кому таких умінь вистачає, та зменшення тих, кому їх не вистачає (див. *рис. 1*).

І така ж само картина має місце щодо населених пунктів різного розміру, а саме: наявність компетенції щодо нових суспільних умов і в 1996 р. і в 2018 р. є більшою у більших населених пунктах, проте у великих і невеликих містах, у селах частка тих, хто має відповідні компетенції, станом на 2018 р. порівняно з 1996 р. суттєво зросла, а частка тих, хто їх не має – суттєво зменшилася (див. *рис. 2*). Тобто, незважаючи на скорочення кількості сільського населення, серед тих селян, які ще залишаються, людський потенціал принаймні не зменшується.

Щодо достатності економічних знань картина є дуже схожою – рівень цих знань збільшується мірою зростання віку

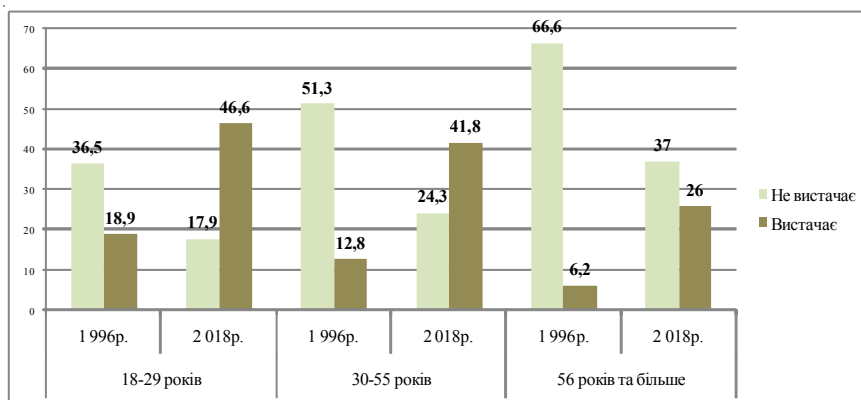

Рис. 1. Оцінка достатності вміння жити в нових суспільних умовах представниками різних вікових груп (%)

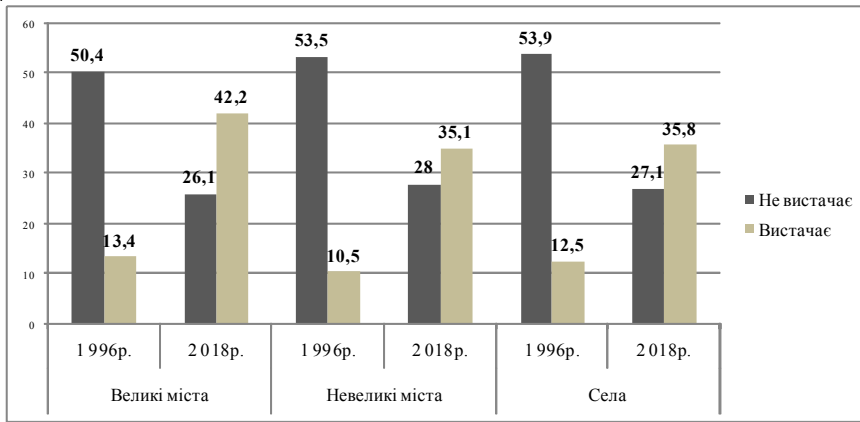

Рис. 2. Оцінка достатності вміння жити в нових суспільних умовах жителями населених пунктів різного розміру (%)

та збільшення розміру населеного пункту, проте в усіх вікових групах і в усіх типах населених пунктів станом на 2018 р. порівняно з 1996 р. збільшилися частки тих, кому таких знань достатньо, та зменшилися частки тих, кому їх не вистачає.

Людський потенціал суспільства серед іншого визначається можливостями руху між суспільними щаблями. У суспільстві, де значна частина населення обіймає високе або хоча б середнє соціальне положення, людський потенціал та людський капітал зростатимуть, тоді як у випадку переходу великих мас населення на низькі соціальні статуси, пов'язані з нестабільною та низько кваліфікованою зайнятістю, людський потенціал буде зменшуватися. У моніторингу Інституту соціології НАН України фіксувалася оцінка свого соціального положення, і за весь період незалежності України ці оцінки принаймні не погіршувались. Зокрема, за час проведення моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, ми бачимо тенденцію до зменшення (з 45% в 1994 р. до 18% в 2018 р.) самоідентифікації з нижчим прошарком населення та зростання (з 53% в 1994 р. до 77% в 2018 р.) самоідентифікації із середнім прошарком (див. *табл. 3*). Отже, також не фіксується якоїсь маргіналізації суспільства і відповідно зменшення його людського потенціалу.

Таблиця 3

Самооцінка соціального положення населення України (%)

	1994 р.	2004 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Низьке положення*	44,7	34,7	19	19,9	26	25,2	17,9
Середнє положення **	53,1	63,8	77,2	76	70,8	71,8	77,0
Високе положення ***	0,8	1,5	3,7	4	3,1	3	5,0
Не відповіли	1,4	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0

*Об'єднано частки респондентів, які обрали бали 1 та 2 семибальної шкали, де 1 означає найнижче становище, а 7 – найвище.

**Об'єднано частки респондентів, які обрали бали 3, 4 та 5 семибальної шкали, де 1 означає найнижче становище, а 7 – найвище.

***Об'єднано частки респондентів, які обрали бали 6 та 7 семибальної шкали, де 1 означає найнижче становище, а 7 – найвище.

Така тенденція має місце незалежно від віку респондентів. Тобто скорочення частки тих, хто ідентифікував себе з нижчими прошарками, за останні 24 роки має місце у всіх вікових категоріях, та серед мешканців населених пунктів усіх типів (див. *рис. 3* та *рис. 4*).

Очевидно, що людський потенціал суспільства значною мірою проявляє себе через сферу праці, тож стан та зміни цього потенціалу можна відслідковувати через різноманітні показники, пов'язані з цією сферою. Як зазначалося вище, до потенційних загроз, які несе в собі депопуляція, належить дискваліфікація працівників, внаслідок, з одного боку, виїзду найбільш кваліфікованих робітників в інші країни і, з іншого боку, в'їзду некваліфікованої робочої сили з бідних країн. У моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України серед різних запитань, пов'язаних з трудовою діяльністю респондентів, ставилися запитання щодо рівня кваліфікації, необхідної для виконання своєї роботи, щодо роботи в якості керівника та залучення до бізнесової діяльності. І за всіма цими показниками ми не спостерігатимемо якоїсь деградації людського потенціалу України.

Зокрема, станом на 2017 р., порівняно з 2010 р., помітно (з 8% до 21%) збільшилася частка респондентів, чия робота вимагає вищої освіти, і також трохи збільшилася (з 13% до 18%) частка тих, чия робота потребує середньої спеціальної освіти; натомість фіксується зменшення часток тих, хто займається

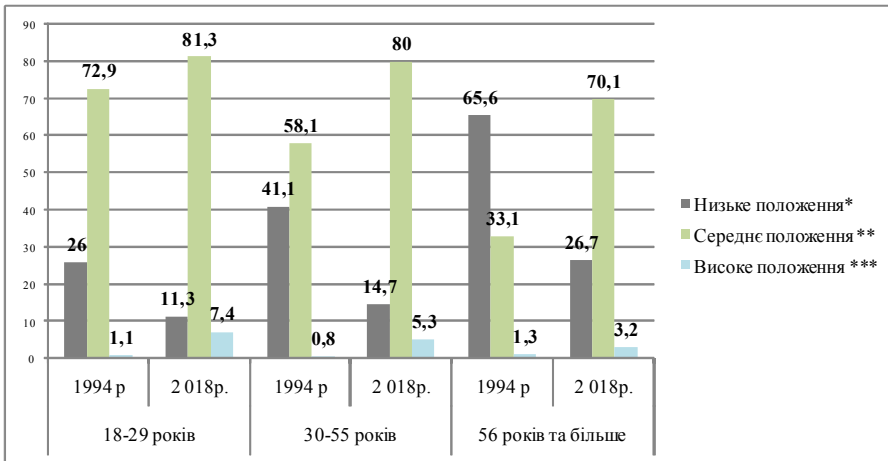

Рис. 3. Самооцінка соціального положення населення України представниками різних вікових груп (%)

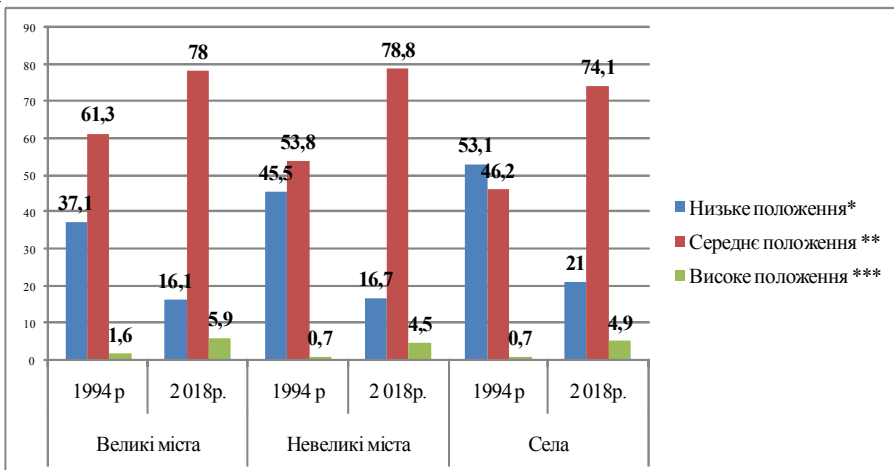

Рис. 4. Самооцінка соціального положення населення України мешканцями населених пунктів різного розміру (%)

некваліфікованою чи низько кваліфікованою роботою (див. *табл. 4*). Тобто можливості для реалізації людського потенціалу як мінімум не зменшилися.

Таблиця 4

**Підготовка / кваліфікація необхідні
для виконання роботи респондентів? (%)**

	2010 р.	2012 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Ніяка або незначна	24.7	24.5	13.0	11.3	14.1
Кілька тижнів/місяців навчання	23.3	20.4	11.5	11.4	12.1
Професійно-технічна освіта (ПТУ) або кілька років досвіду роботи	14.7	15.9	16.3	18.2	17.4
Середня спеціальна освіта (технікум, коледж)	13.3	14.7	17.3	21.5	18.4
Базова вища освіта (бакалавр)	3.3	2.2	4.9	4.7	5.6
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	7.6	8.7	19.9	21.9	20.9
Науковий ступінь (кандидат наук, доктор наук)	0.4	0.2	0.8	0.5	0.6
Важко відповісти	6.4	7.0	5.4	4.3	3.9
Не відповіли	6.3	6.4	10.9	6.2	7.0

Причому таке скорочення низькокваліфікованої праці за рахунок збільшення праці, яка потребує середньої чи високої кваліфікації, фіксується серед представників усіх вікових категорій, тобто не лише серед молоді (частка якої в умовах депопуляції серед населення зменшується), але й серед старших вікових груп (див. *табл. 5*).

Так само в структурі зайнятості не спостерігається значущого зменшення залучення до праці в якості керівника; ті, хто мав досвід такого керування складають меншість, яка мало змінювалася протягом 2008–2017 рр. (див. *табл. 6*).

Розглядаючи питання людського потенціалу суспільства крім об'єктивних показників суспільного та професійного становища, рівня знань та компетенцій, не можна оминати й суб'єктивних показників, які можуть суттєво впливати на здатність людини реалізувати свій потенціал. Зокрема йдеться про орієнтацію на активну чи пасивну життєву позицію. Адже існуючий потенціал людини не реалізується автоматично, а вимагає активних дій відповідного суб'єкта. Небажання ж здійснювати такі дії веде до того, що потенціал залишається нереалізованим. У моніторингу Інституту соціоло-

Таблиця 5

Підготовка / кваліфікація необхідні для виконання роботи респондентів в різних вікових групах? (%)

	18-29 років		30-55 років		56 років та більше	
	2010 р.	2018 р.	2010 р.	2018 р.	2010 р.	2018 р.
Ніяка або незначна	25,3	15,3	20,7	13	37,6	18
Деякі тижнів/місяців навчання	30,7	14,3	23	14,1	25,4	10,7
Професійно-технічна освіта (ПТУ) або кілька років досвіду роботи	12,3	19,4	17,7	16,7	13,9	21,2
Середня спеціальна освіта (технікум, коледж)	11,9	13,9	16,8	20,5	10,5	22
Базова, повна вища освіта, або науковий ступінь	9,6	31,6	16,2	31,4	5,2	24,8
Важко відповісти	10,2	5,5	5,6	4,3	7,4	3,3

Таблиця 6

Залучення респондентів до керівної роботи (%)

	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Керували	23.3	19.8	17.8	23.0	22.9	19.2
Не керували	63.6	69.6	72.3	68.1	68.7	70.8
Важко відповісти	5.9	3.9	3.3	3.9	1.9	3.0
Не відповіли	7.2	6.7	6.6	5.0	6.5	7.0

гії НАН України з 1994 р. ставиться запитання щодо уявлень респондентів про залежність їхнього життя від їхніх власних дій та від зовнішніх обставин. І за цей період у співвідношенні різних позицій з цього приводу не фіксується якихось суттєвих негативних зрушень (такими будемо вважати збільшення схильності до покладання на зовнішні стосовно людини сили). Навіть більше, у цьому питанні є певна позитивна динаміка, пов'язана з деяким зменшенням (з 28% в 1994 р. до 17% в 2018 р.) частки осіб, які переконані в майже повній визначеності їхнього життя впливом зовнішніх обставин. Натомість має місце збільшення частки тих, хто більше орієнтується на власні дії, або вважає, що їхнє життя залежить як від зовнішніх сил, так і від власних дій (див. *табл. 7*).

Отже, можна зробити висновок, що ми не маємо підстав вважати, що процес депопуляції, з яким стикається Україна,

Таблиця 7

Динаміка уявлень про чинники, що впливають на те,
як складається життя в цілому (%)

	1994 р.	2000 р.	2006 р.	2012 р.	2016 р.	2018 р.
Здебільшого від зовнішніх обставин	28.2	28.5	18.9	16.8	18.3	16,5
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	30.6	30.7	29.5	32.3	31.7	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	21.3	23.7	31.8	30.5	31.7	28,9
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	10.0	8.8	10.4	10.2	11.7	14,2
Здебільшого від мене	9.2	8.1	9.3	10.2	6.4	12,4
Не відповіли	0.8	0.3	0.1	0.0	0.2	0,0

суттєво відобразився на її людському потенціалі, принаймні на його якійсь складовій. Немає сумнівів у тому, що зменшення населення зменшує обсяг людського потенціалу, проте щодо помітного впливу на його якість певні вагання вже можна висловлювати. Це, звичайно, не означає, що такий вплив буде відсутній у майбутньому, що пов'язано з переважаючою потенційністю загального соціального впливу депопуляції. Адже можна побачити, що під час здійснення аналізу наслідків депопуляції, такий розгляд стосується переважно майбутнього часу, тобто прогнозується те, що може бути надалі. Тобто депопуляція фактично розглядається як не безпосередня, а відкладена загроза. І загрози від депопуляції для людського потенціалу країни також належать до відкладених загроз.

Література

1. *Еськова Н.А.* Демографическая составляющая человеческого капитала: мнения политиков и общественности до начала реализации демографических приоритетов // URL: http://www.mebik.ru/dep/k_gmy/stat4.pdf
2. *Лебедь О.* Социальные последствия депопуляции в России // URL: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=1089
3. *Мельник І.* Депопуляція в Україні: національна специфіка та регіональні особливості // URL: <https://periodicals.karazin.ua/soccecongeo/article/view/6597>